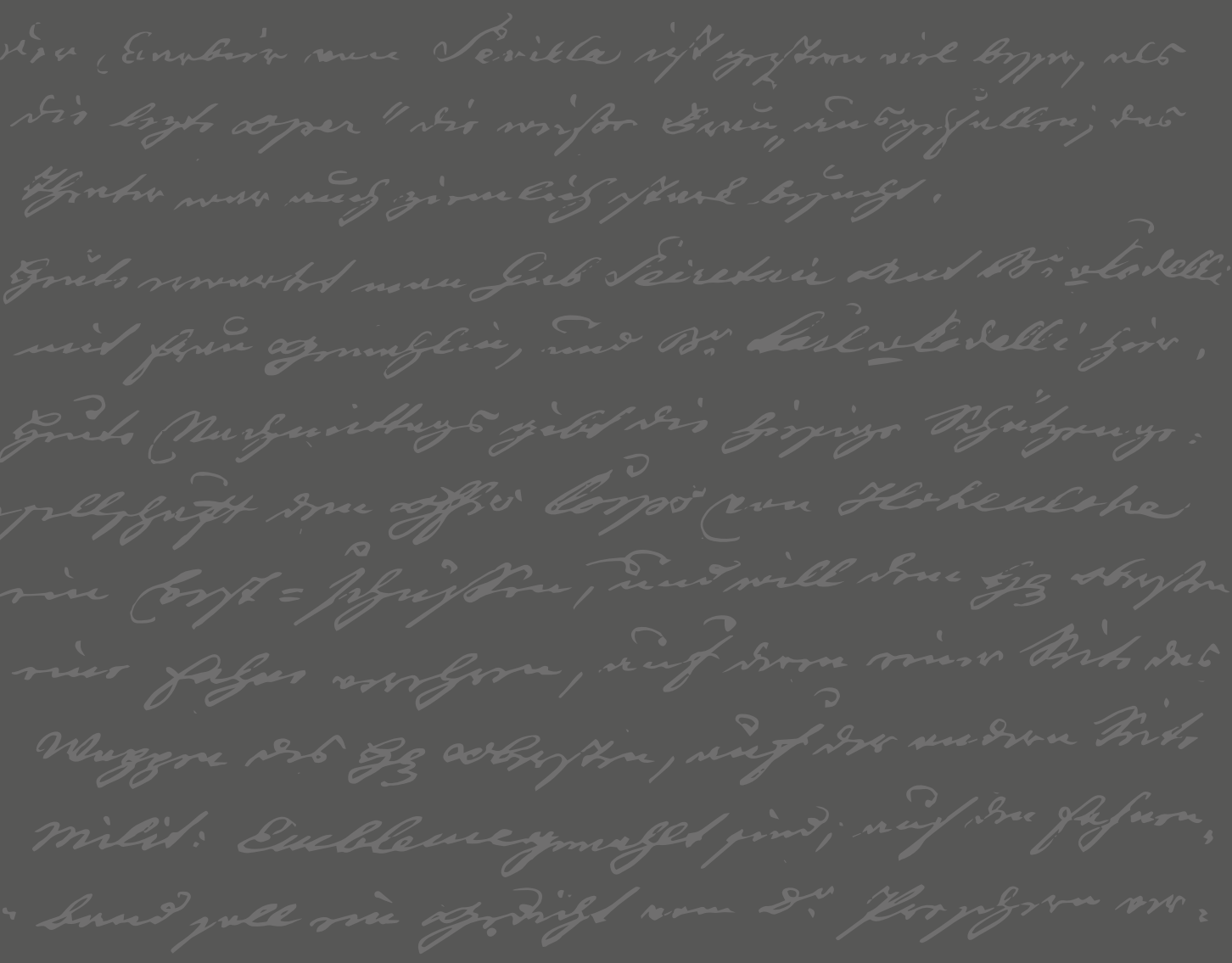

Razgled po Ljubljani v času kronista Franca Franza

https://doi.org/10.3986/9789610508984_03
CC BY-NC-ND 4.0

Boris Golec

RAZGLED PO LJUBLJANI V ČASU KRONISTA FRANCA FRANZA

V času kronističnega poročanja upokojenega stotnika Franca Franza v letih 1832–1840 so se lahko njegovi sodobniki o Ljubljani temeljito poučili iz *Topografije cesarsko-kraljevega deželnega glavnega mesta Ljubljane*, ki jo je dal leta 1834 natisniti zdravnik dr. Franc Viljem Lipič (Franz Wilhelm Lippich).[1] V obsežnem delu, v katerem je prestolnico Kranjske obravnaval predvsem z naravoslovno-medicinskega stališča, je postregel tudi s kopico še danes uporabnih podatkov o t. i. fizični topografiji mesta. Ustanovam se je posvetil selektivno, veliko bolj tistim, ki so bile povezane s problematiko njegove obravnave. Institucionalno podobo mesta so sicer prikazovali tiskani uradni šematizmi ljubljanskega gubernija, ki pa razen hierarhične strukture institucij in personalne zasedbe mest ne povedo skoraj nič.[2] Drugi temeljni vir, na katerega bomo oprli našo obravnavo Ljubljane v tridesetih in na začetku štiridesetih let 19. stoletja, je sicer nekoliko mlajši, a izčrpnejši in povednejši. Gre za nekakšno kombinacijo topografskega in institucionalnega orisa Ljubljane izpod peresa Henrika (Heinricha) Coste, državnega uradnika, politika, publicista in zgodovinarja, v njegovih *Popotnih spominih s Kranjske*, izdanih leta 1848.[3] Prikaz Ljubljane v Franzevi dobi bomo podkrepili tudi z (novimi) statističnimi in opisnimi podatki iz sodobnih natisnjenih in nenatisnjenih uradnih virov.

LJUBLJANA NA SPLOŠNO IN V PRIMERJAVI S SOSEDNJIMI REGIONALNIMI SREDIŠČI

Preden se po Lipičevih ter Costovih sledeh in smernicah odpravimo na ogled Ljubljane, se kratko pomudimo pri njenih splošnih značilnostih v obdobju Franca Franza ter pri vprašanju, kakšen položaj je imela med statusno primerljivimi regionalnimi politično-upravnimi središči v svoji soseščini.

Ljubljana, nemško imenovana Laibach, je bila tedaj, sicer neformalno, edinkrat v svoji zgodovini sedež kraljestva, čeprav zgolj nominalnega. T. i. Kraljestvo Ilirija (1816–1849), po imenu oprto na tradicijo Ilirskih provinc in eno od šestih v Avstrijskem cesarstvu, ni izpolnilo upanja Kranjcev in Ljubljančanov, da bo dobilo enak položaj kot druga kraljestva. Nikoli namreč ni postalo enotno upravno-politično ozemlje, ampak sta na njegovem območju delovala dva med seboj neodvisna gubernija s sedežema v Ljubljani in Trstu, podrejena notranjemu ministrstvu

[1] Lippich, *Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach*. V pričujočem prikazu uporabljamo prevod knjige iz leta 2003 (Lipič, *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane*).

[2] Npr. *Schematismus des Laibacher Gouvernements 1835*.

[3] Costa, *Reiseerinnerungen aus Krain*.

ter združeni dvorni pisarni na Dunaju. Meje kraljestva in obeh gubernijev so se dokončno oblikovale v dvajsetih letih, ko je leta 1822 od kraljestva in tržaškega gubernija odpadlo zgodovinsko ogrsko-hrvaško ozemlje (karlovško in del reškega okrožja), ljubljanski gubernij pa se je tri leta pozneje, leta 1825, s pridobitvijo celovškega okrožja razširil na celotno Koroško. V Ljubljani je poleg gubernija in sedeža ljubljanskega okrožja, enega od treh okrožij Kranjske, delovala še vrsta drugih cesarsko-kraljevih uradov, vendar vsi le za območje gubernija, edinole uprava kameralnih pristojbin za celotno ozemlje kraljestva.[4]

Politično-upravna vloga mesta je bila tako manjša kakor v obdobju štiriletne francoske zasedbe (1809–1813), ko so iz Ljubljane kot glavnega mesta Ilirskih provinc, sestavnega dela Francoskega cesarstva, upravljali največje ozemlje v njeni zgodovini. Dotlej zgolj glavno mesto Kranjske, ene najmanjših avstrijskih dežel, je tedaj prvič pridobilo pomen, a ta v burnih časih vojn in preurejanj Evrope ni mogel priti do pravega izraza.[5] K prepoznavnosti Ljubljane je neprimerno bolj prispeval kongres Svete alianse leta 1821, ko so bile oči evropske javnosti več mesecev uprte vanjo kot »neformalno prestolnico (celinske) Evrope«.[6] Do tridesetih let 19. stoletja, v katerih je nastajala Franzeva korespondenca, je kratkotrajni sloves provincialnega mesta v Iliriji tudi v politični javnosti že tonil v pozabo, saj so ga zasenčili drugi pomembnejši dogodki in dogajanja na celini.

Za evropske razmere je bila Ljubljana zgolj manjše regionalno središče. Ob ljudskem štetju leta 1830 so v Ljubljani in njenih sedmih predmestjih našteli skupaj 12.141 prebivalcev.[7] Glede na čas francoske zasedbe je nazadovala na področju izobraževanja, saj je izgubila kratkotrajno centralno šolo, tako da odtlej v Ljubljani zopet ni bilo več visokošolskega študija, ampak le gimnazija z licejem.[8] Po restavraciji avstrijske oblasti so bili sicer obnovljeni kranjski deželni stanovi (1818) kot organ deželne samouprave, vendar z močno omejenimi pristojnostmi.[9] Ljubljani v predmarčni dobi tudi na cerkvenoupravnem področju ni uspelo ponovno pridobiti vloge, ki jo je kratek čas pred tem že imela kot sedež nadškofije in metropolije (1787–1806). Ostala je samo škofijski sedež, medtem ko je središče leta 1830 obnovljene metropolije postala Gorica, ki je škofijo dobila šele sredi 18. stoletja, skoraj tristo let za Ljubljano.[10] Napredek kranjske in neformalne »ilirske« prestolnice je bilo tako mogoče zaznati predvsem na področju gospodarskih dejavnosti. Okrepljen trgovski promet po glavni cesarski cesti med Dunajem in Trstom ter po vodni prometnici Savi z Ljubljanico je spremljal razmah industrijskih obratov.[11]

Predstavljeno podobo Ljubljane je laže razumeti, če jo postavimo v širši kontekst – s primerjavo s sosednjimi regionalnimi politično-upravnimi središči. Strogo geografsko bi jo mednje umestili takole: ležala je na presečišču prometnice jugozahod–severovzhod med Trstom in Gradcem, na prometnici zahod–vzhod med Gorico in Zagrebom ter na črti sever–jug med Celovcem in Reko.

Ljubljana je v tem času, kot nasploh v 19. stoletju, ostajala zlasti v senci vse hitreje rastočega Trsta, vodilnega pristaniškega mesta Habsburške monarhije, ki spričo ugodne prometne lege v skrajnem severovzhodnem zalivu Jadranskega morja med avstrijskimi pristanišči ni imelo prave

4 Žontar, Ljubljana in uprava, str. 545–547. Prim. *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 130.
5 Prim. Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 65–70.
6 O kongresu gl. zlasti: *Kongres po kongresu*.
7 Gl. op. 41.
8 Žontar, Ljubljana v 18. in prvi polovici 19. stoletja, str. 169 in 174; Ciperle, Ljubljansko šolstvo, str. 196–198.
9 Žontar, *Ljubljana in uprava*, str. 550.
10 Dolinar, Jožefinizem in janzenizem, str. 155 in 163; Kralj, Versko in cerkveno življenje, str. 179.
11 Žontar, Ljubljana v 18. in prvi polovici 19. stoletja, str. 169–172.

konkurence. Trst se je po kratkotrajni stagnaciji v času Ilirskih provinc v gospodarskem pogledu naglo dvigal predvsem zaradi močnega ladjedelništva, zavarovalništva, (pomorske) trgovine in industrijskih obratov. Število prebivalcev tržaške občine se je – po padcu za četrtino med francosko zasedbo – med letoma 1812 in 1846 povzpelo s 24.600 na 80.000, kar je pomenilo več kot potrojitev.[12] Omenjenega leta (1846) je Ljubljana štela štirikrat manj prebivalcev, 18.583, pri čemer se je njihovo število od leta 1818 povečalo (le) za tri četrtine.[13] Zato pa je kranjska prestolnica pred Trstom prednjačila v institucionalnem pogledu. Tudi Trst je bil sedež gubernija (tržaškega oziroma primorskega) in škofije (tržaško-koprske), vendar sta imela oba precej manjši teritorialni obseg in s tem domet kakor njuni sestrski instituciji v Ljubljani.[14] Poleg tega Trst ni premogel liceja in semenišča, ampak je vloga osrednjega izobraževalnega središča za primorski gubernij pripadla Gorici.[15]

Iz sence drugega večjega regionalnega središča, Gradca, se je Ljubljana izvijala že od srede 18. stoletja, ko so s terezijanskimi reformami skoraj v celoti ugasnila tamkajšnja notranjeavstrijska centralna oblastva in so dežele vedno bolj postajale neposredno podrejene Dunaju. Štajerski deželni prestolnici jo je še enkrat podvrgel Jožef II., a le za nekaj let. Tako Kranjska v letih 1783–1791 edinkrat ni imela lastnega deželnega upravnega oblastva, ampak je skupaj s Koroško in Štajersko sestavljala notranjeavstrijski gubernij s sedežem v Gradcu.[16] Glavno mesto Štajerske je bilo od Ljubljane oddaljeno približno dvakrat toliko kot Trst in v gospodarskem pogledu že zato manj konkurenčno. Tudi število prebivalstva je v drugi četrtini 19. stoletja naraščalo počasneje, skupaj s predmestji z 41.431 oseb leta 1828 na 52.130 leta 1846.[17] Od Ljubljane približno trikrat večji Gradec, sedež štajerskega gubernija in sekovske škofije,[18] je v tem času pridobil na veljavi zlasti zaradi vrnitve univerze (1827), potem ko je od jožefinske dobe pol stoletja tako kot Ljubljana kot najvišjo izobraževalno ustanovo premogel le licej.[19]

Po velikosti in pomenu je bila kranjska prestolnica bolj primerljiva z drugimi sosednjimi regionalnimi središči – z Gorico, Celovcem, Zagrebom in Reko. Med navedenimi je imela največjega tekmeca v Celovcu, glavnem mestu skoraj enako velike dežele vojvodine Koroške. Korošci in Celovčani so težko prenašali upravno podrejenost Ljubljani kot sedežu ljubljanskega gubernija, v katerega je Dunaj po avstrijski restavraciji oblasti najprej vključil zahodno polovico Koroške (beljaško okrožje) in desetletje pozneje (1825) še vzhodno (celovško okrožje). Takšen položaj je dežela onstran Karavank morala prenašati do politično-upravne reorganizacije avstrijske polovice monarhije po marčni revoluciji (1849).[20] Mesto Celovec je bilo z 12.490 prebivalci leta 1830[21] le za las večje od Ljubljane, ki pa je medtem kot prestolnica Ilirskih provinc in gostiteljica kongresa Svete alianse dosegla veliko večjo prepoznavnost v širšem prostoru. V predmarčni dobi je glavno mesto Koroške ostajalo provincialno mesto, ki je s kranjsko in hkrati gubernijsko prestolnico

[12] *Krajevni leksikon. Tržaška pokrajina*, str. 70–71.

[13] Žontar, Ljubljana, str. 172. – Po uradnih podatkih, objavljenih leta 1817, je imela Ljubljana tedaj 9885 prebivalcev, od tega 4379 mesto in 5506 njenih sedem predmestij skupaj (*Haupt-Ausweis* über *die Einteilung*, fol. A).

[14] Prim. *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 130 in 154.

[15] *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 135; Kralj, Versko in cerkveno življenje, str. 177.

[16] Žontar, *Struktura uprave*, str. 83–91, 96–98 in 141–142. Prim. *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 118–119.

[17] Wiesflecker, Bevölkerungsentwicklung, str. 321.

[18] *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 130 in 154.

[19] *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 135.

[20] *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 130.

[21] Baum, *Klagenfurt*, str. 84.

tekmovalo tako v gospodarskem kot še posebej v kulturnem življenju. Tako kot Ljubljana je premoglo sedež škofije, gimnazijo in licej s popolnim teološkim študijem.[22] Od ustanov se je nad deželno raven ter s tem nad Kranjsko in Ljubljano dvigalo le celovško apelacijsko sodišče, ki je od jožefinske dobe (s kratko prekinitvijo) pokrivalo celotno Notranjo Avstrijo.[23]

Precej manj napeto razmerje je bilo mogoče čutiti med Ljubljano in Gorico, prestolnico občutno manjše poknežene grofije Goriške in Gradiške, ki je bila veliko bolj vezana na Trst in je v tem stoletju vse bolj ostajala v njegovi senci. Po številu prebivalcev je rahlo zaostajala za Ljubljano; leta 1830 jih je imela 8673, deset let pozneje pa 9557, a se je povečala tudi zato, ker so ji malo prej pridružili več sosednjih katastrskih občin.[24] Potem ko je v 18. stoletju zaradi intenzivne gradbene dejavnosti doživljala zlato obdobje, je v prvi polovici 19. stoletja v Gorici vladala gospodarska stagnacija.[25] Z Ljubljano in zlasti Trstom se je kosala predvsem kot izobraževalno in cerkveno središče. Poleg gimnazije in liceja je od leta 1818 premogla centralno bogoslovno semenišče za vse škofije Avstrijskega primorja, od leta 1830 pa je bila zopet sedež metropolije, in sicer novoustanovljene Ilirske metropolije, v katero je naslednjih sto let kot sufragan spadala tudi ljubljanska škofija.[26] Zato pa poknežena grofija Goriška in Gradiška za razliko od vojvodine Kranjske v predmarčni dobi ni doživela obnove pod Francozi odpravljenih deželnih stanov.[27]

Tako kot Gorica se je v senci Trsta razvijala pristaniška Reka, ki ji je ob avstrijskem favoriziranju Trsta in njegovega pristanišča primanjkovalo kapitala za hitrejši razvoj.[28] Temu primerno je imela petkrat manj prebivalcev kakor Trst in vseskozi nekaj manj od Ljubljane. Z okroglih 8000 leta 1810 je njihovo število po nazadovanju šele do leta 1835 spet doseglo to številko (8081) in do leta 1848 preseglo 10.000.[29] Leta 1822 so Reko kot sedež majhnega gubernija za Ogrsko primorje – kot *corpus separatum* Ogrskega kraljestva – izvzeli iz Ilirskega kraljestva in ljubljanskega gubernija, kar je pomenilo vrnitev na stanje pred letom 1809.[30]

Z Ljubljano je bil od sosednjih regionalnih središč zgodovinsko in upravno-politično najmanj povezan Zagreb s statusom svobodnega kraljevskega mesta. Ponašal se je z naslovom prestolnice nominalnega Hrvaško-slavonsko-dalmatinskega kraljestva, dejansko pa je opravljal le funkcijo upravnega središča Civilne Hrvaške in Slavonije s (pokrajinskim) saborom in kraljevskimi uradi.[31] Predvsem po letu 1830 se je lahko v gospodarskem pogledu pohvalil z naraščanjem pomena obrti in trgovine ter s povečevanjem števila manufaktur.[32] Kot izobraževalno središče je z gimnazijo in akademijo, ki ji sicer ni uspelo pridobiti statusa popolne univerze, zasedal položaj med Gradcem in Ljubljano.[33] Sedež zagrebške škofije, precej starejše od ljubljanske, pa ni bil v samem Zagrebu, ampak na upravno samostojnem sosednjem Kaptolu.[34] Brez škofijskega Kaptola in še treh

22 Baum, *Klagenfurt*, str. 80–85.
23 Žontar, *Struktura uprave*, str. 106–107 in 223.
24 *Krajevni leksikon. Goriška pokrajina*, str. 110 in 116.
25 *Krajevni leksikon. Goriška pokrajina*, str. 116.
26 Kralj, Versko in cerkveno življenje, str. 179 in 189.
27 Žontar, *Struktura uprave*, str. 227.
28 *Povijest Rijeke*, str. 183–185.
29 *Povijest Rijeke*, str. 188.
30 *Povijest Rijeke*, str. 173.
31 Trojedna kraljevina, s. p.; prim. Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 672–674.
32 Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 734 sl., 749–750.
33 Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 730–732.
34 Zagreb, s. p.

samostojnih občin, ki so se leta 1850 združile v enotno mesto Zagreb,[35] je ožji Zagreb (Gradec) po številu prebivalcev tedaj še zaostajal za Ljubljano. Z 9000 dušami leta 1817 se je do leta 1840 povečal na 12.800 prebivalcev in do leta 1850 narasel na 15.965.[36]

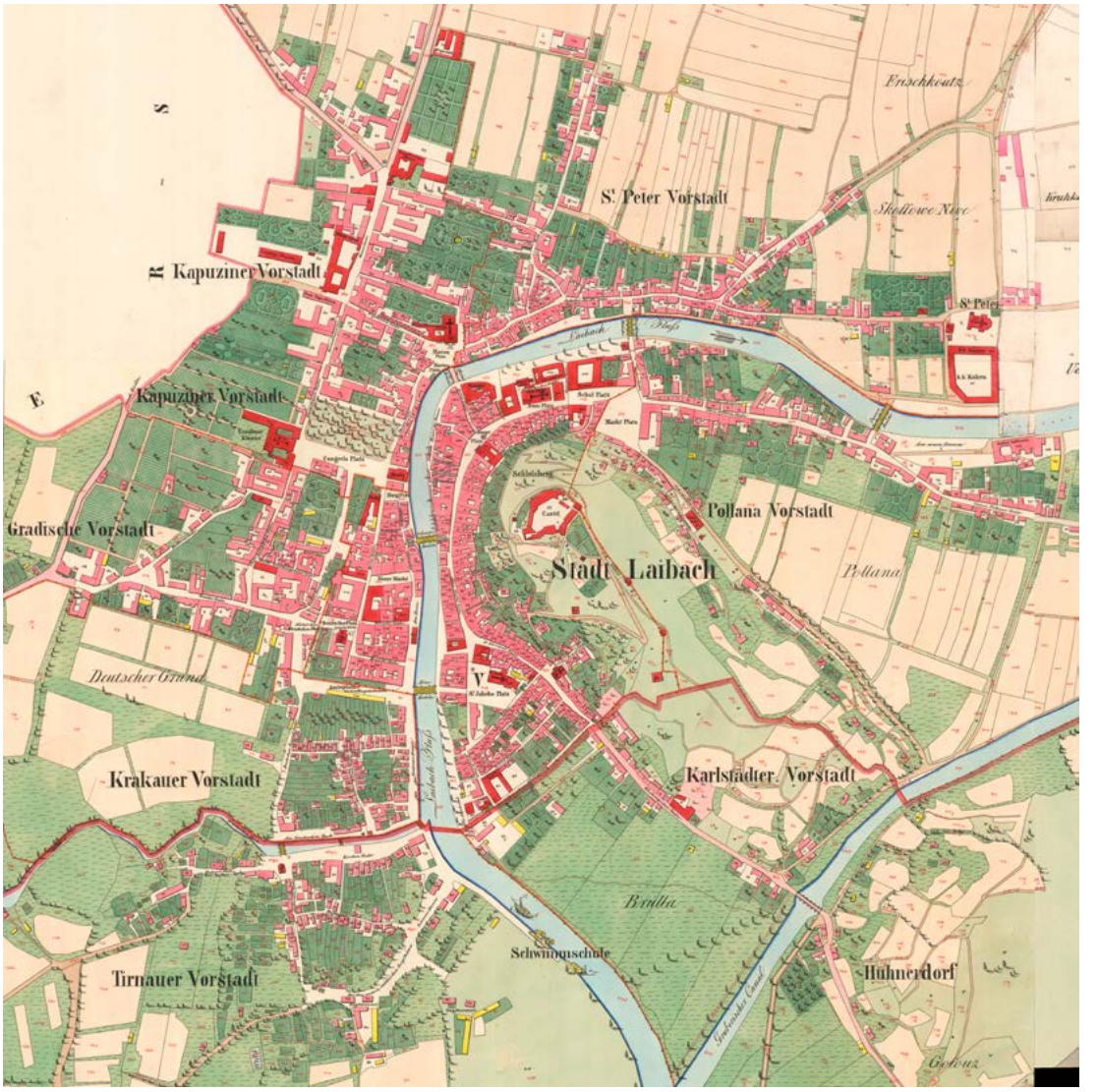
Če povzamemo glavne značilnosti Ljubljane in sosednjih regionalnih središč v tridesetih in zgodnjih štiridesetih letih 19. stoletja, lahko ugotovimo, da »ilirska prestolnica« pravzaprav po ničemer ni bila prva oziroma vodilna. Je pa postala lepša, bolj urejena, modernejša, predvsem pa v širšem prostoru bolj prepoznavna kakor v začetku stoletja ter v vseh stoletjih pred tem.

DEMOGRAFSKA, TOPOGRAFSKA IN INSTITUCIONALNA PODOBA »ILIRSKE PRESTOLNICE«

F. V. Lipič je v svoji *Topografiji Ljubljane* iz leta 1834 opis mesta začel z naslednjimi besedami: »Ljubljana se v obliki polmeseca vije ob vznožju Grajskega hriba. Ta mesto deli na severni in južni del. In ker tako mesto deloma sledi Ljubljanici, ki okrog hriba napravi zavoj, se deli na vzhodno polovico, to je na desni breg Ljubljanice z Grajskim hribom, ter na zahodno polovico, to je na levi breg Ljubljanice, pri čemer je zahodna polovica mesta večja. Mesto sámo skupaj z glavnimi predmestnimi cestami, ki v obliki žarkov vodijo v različne smeri, oblikuje razpoznavno celoto.«[37] Notranje mesto je ležalo v sredini, obdano s sedmimi predmestji. Tri od štirih njegovih četrti so sestavljale starejši del mesta in ležale na desnem bregu reke, predmestja pa so bila: Poljansko na severovzhodu, Karlovško s Kurjo vasjo na jugovzhodu, Kapucinsko na severni strani mestnega središča, vzporedno s Poljanskim Šentpetrsko, na zahodni strani predmestje Gradišče ter na južni Krakovsko in Trnovsko.[38]

Leta 1833 je Ljubljana skupaj s predmestji po Lipiču štela 927 hiš, tj. 12 več kakor pet let prej (1828), od tega 539 na levem in 388 na desnem bregu Ljubljanice, kjer je ležal starejši del mesta.[39] V poldrugem desetletju od ljudskega štetja leta 1817, ko je bilo v mestu 308 hiš in v predmestjih 558, skupaj 866,[40] se je njihovo število povečalo za 61 ali 7 %. Ob štetju leta 1830, za katero imamo tudi natančne podatke po posameznih delih Ljubljane,[41] pa so ugotovili 911 hiš, od tega 314 v mestu in 597 v predmestjih. Hitreje kot število hiš je naraščalo mestno prebivalstvo: leta 1830 je bilo Ljubljančanov že 12.141, tj. 2256 ali 22,8 % več kakor leta 1817 (9885). Pri tem so občutno večji dvig doživela predmestja, s 5506 na 7197 ali skoraj za tretjino (30,7 %), medtem ko se je število v samem mestu povečalo za dobro osmino (12,9 %), s 4379 na 4944.[42] Gostota naseljenosti je bila razumljivo večja v ožjem mestu, kjer je leta 1830 prišlo na hišo 15,75 prebivalca in 3,56 gospodinjstva

35 Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 751.
36 Buntak, *Povijest Zagreba*, str. 711.
37 Lipič, *Topografija*, str. 110.
38 Lipič, *Topografija*, str. 110–111.
39 Lipič, *Topografija*, str. 111.
40 *Haupt-Ausweis* über *die Einteilung*, fol. A.
41 Podatke štetja hiš, gospodinjstev in prebivalcev leta 1830 ter poklicne strukture (nosilcev) gospodinjstev za posamezne katastrske občine vsebujejo uvodi v cenilne elaborate v cenilnih operatih franciscejskega katastra iz zgodnjih tridesetih let: SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, L 74, k. o. Gradišče; L 100, k. o. Kapucinsko predmestje; L 101, k. o. Karlovško predmestje; L 122, k. o. Krakovsko predmestje; L 133, k. o. Ljubljana mesto; L 193, k. o. Predmestje Sv. Petra; L 211, k. o. Poljansko predmestje; L 303, k. o. Trnovsko predmestje.
42 Za leto 1817: *Haupt-Ausweis* über *die Einteilung*, fol. A.

Ljubljana s predmestji na franciscejskem katastru, ok. 1840.

(1118 gospodinjstev na 314 hiš), v predmestjih pa približno četrtina manj: 12,06 prebivalca in 2,67 gospodinjstva (1594 gospodinjstev v 597 hišah).[43]

Lipič je za skupno 12.144 (sic!) stalnih prebivalcev Ljubljane na podlagi različnih virov ugotovil naslednjo socialno strukturo: služinčad 4200 oseb (42,8 %), od tega 2000 dninarjev ter 3200 poslov in služkinj, obrtništvo 4180 (34,4 %), kamor je štel 4130 obrtnikov ter 50 umetnikov in znanstvenikov, državno uradništvo 1199 (9,9 %), od tega 1100 uradnikov in 99 duhovnikov, plemstvo 215 (1,8 %), rentniki 150 (1,2 %) ter nezaposleni mestni reveži 1200 (9,9 %). Poleg stalnih prebivalcev je navedel še približno število 4000 začasnih, kar je pomenilo dodatno četrtino prebivalstva. Delil

[43] Kot v op. 41. – Razmerje med številom moških in žensk je v celotni Ljubljani s predmestji znašalo 43,4 % : 56,6 % (5268 moških in 6873 žensk) ter se je v mestu le malo razlikovalo od razmerja v predmestjih: v mestu 42,9 % moških (2121) in 57,1 % žensk (2823), v predmestjih pa 43,7 % moških (3147) in 56,3 % žensk (4050).

jih je na stalne začasne – 2000 pripadnikov vojaštva (garnizija) ter 1000 dijakov in študentov – ter nestalne začasne, kamor je uvrstil 300 potujočih rokodelcev in 700 »drugih tujcev«.[44]

Uradni podatki ljudskega štetja leta 1830, kot jih povzemajo katastrski cenilni operati, prikazujejo poklicno strukturo gospodinjstev oziroma stanovanjskih strank (*Wohnpartheÿen*), imenovanih tudi družine (*Familien*). Ločijo med tistimi, ki se ukvarjajo samo s kmetovanjem (*Landwirtschaft*), samo z obrtjo (*Gewerbe*) ali z obojim hkrati, četrta kategorija pa so *Honoratioren*, »ugledni meščani«,[45] v ožjem mestu skupaj z uradništvom (*Beamtenstand*) in v predmestjih z drugimi »svobodnimi poklici« (*sonst freÿ beschäftigte*). V tej kategoriji je bilo v samem mestu več kot dve tretjini gospodinjstev (779 od 118 ali 69,7 %), skupaj s predmestji pa malce manj (1765 od 2712 ali 65,1 %); v predmestjih je njihov delež znašal 61,9 % (986 od 1594 gospodinjstev), povsod več kot polovico, največ v Poljanskem predmestju, skoraj tri četrtine. Samo od obrti je živela dobra četrtina ljubljanskih družin (779 ali 28,7 %), neznatno večji delež v mestu (333 ali 29,8 %) kakor v predmestjih (446 ali 28,0 %), kjer srečamo razpon od 15,0 % v Krakovskem predmestju do 35,1 % v Kapucinskem. Kategorija gospodinjstev, ki so se ukvarjala tako z obrtjo kot s kmetovanjem (156), je odtehtala le 5,8 %, zanemarljivo malo v mestu (6 ali 0,05 %) ter slabo desetino v predmestjih (160 ali 9,4 %), od tega največ, slabo četrtino, v Krakovskem in Karlovškem predmestju. Čistih kmetovalcev je bilo zgolj 12, in sicer od 3 do 5 v treh od sedmih predmestij.[46]

Manj popolni kakor za zgodnja trideseta leta so demografski podatki iz časa po letu 1840, ko je korespondenca Franca Franza prenehala. Po J. Žontarju je Ljubljana leta 1846 štela 18.583 prebivalcev,[47] dve leti pozneje pa H. Costa navaja številko 18.663 (80 več), vendar še vedno samo 928 hiš (le eno več kakor Lipič leta 1834), od tega 314 v mestu in 614 v predmestjih.[48] Potemtakem se je število prebivalstva od štetja leta 1830 povečalo za več kot polovico.

Kakšno podobo je Ljubljana nudila obiskovalcu v tridesetih letih 19. stoletja, od sodobnih virov najbolje izpričuje Lipičeva *Topografija*, iz katere si bomo sposodili nekaj ključnih podatkov. Mesto od konca 18. stoletja ni več imelo obzidja, okopov, obzidnih stolpov in ozkih mestnih vrat, nekdanje grajske utrdbe na Grajskem hribu pa so bile v ruševinah. Ljubljanico je premoščalo pet lesenih mostov, dva mostova Gruberjev kanal ter več brvi in mostičkov potoka Gradaščico in Mali graben. O »arhitekturnem stilu« starejšega dela mesta je Lipič zapisal, da je »zaznamovan z mnogimi koti in ozkimi, ukrivljenimi, neravnimi elementi«. V tem delu mesta je bil le en prostornejši trg, in sicer pred šentjakobsko cerkvijo. »Malo pravilnejša« se je zdela novejša mestna četrt s strmim Novim trgom, poleg nje pa širše ceste in prostornejši trgi novih predmestij, med katerimi sta izstopala Kapucinsko predmestje »z vrtu podobnim« Kongresnim trgom in predmestje Poljane z letnim sejmiščem. Pri slednjem je šlo za živinski in žitni trg v spodnjem delu predmestja (danes Krekov trg), na drugem, skrajnem koncu predmestja pa je našla prostor klavnica. Na začetku predmestja je bil poleg mesnice najboljši kraj za nakup mesa zelenjavna tržnica, kjer so prodajali tudi druga živila, je bila pred magistratom na Glavnem trgu (Mestni trg), glavna prostora za

[44] Lipič, *Topografija*, str. 166–167. – V. Melik je za obe skupini skupaj, stalne in začasne prebivalce, naračunal naslednja razmerja: 49 % delavci, dninarji, služinčad, priložnostno zaposleni in nezaposleni (mestni reveži) z družinskimi člani, 32 % trgovci, obrtniki, pomočniki in vajenci, 12 % plemiči, duhovniki, uradniki in rentniki ter 8 % študenti (Melik, Družba na Slovenskem, str. 516).

[45] Tipični poklici teh oseb so bili: učitelj, duhovnik, sodnik, zdravnik, gozdar, živinozdravnik, poštni mojster itd. (*The Max Weber Dictionary*, str. 146–147).

[46] Gl. op. 41.

[47] Žontar, Ljubljana v 18. in v prvi polovici 19. stoletja, str. 172. Avtor ne navaja vira.

[48] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 8.

Joseph Wagner: Pogled na Ljubljano proti zahodu, 1843. V ospredju Gruberjev kanal, v ozadju ljubljanski grad, pred njim levo Poljansko predmestje in desno Šentpetrsko predmestje (hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št. G-2851, foto: Tomaž Lauko).

prodajo sadja sta bila Marijin trg (danes Prešernov) in Novi trg, prodaji rib pa je bil namenjen mali Ribji trg. Razporeditev prodajnih prostorov je Lipič označil kot zelo smiselno. Cestni tlak je bil večinoma iz zaobljenega rečnega kamenja, le na nekaterih mestih iz apnenčastih kvadrov, za odvodne kanale cestnih in hišnih odplak pa je bilo »primerno poskrbljeno« tako, da so se vsi stekali v Ljubljanico. Kot »kar zadovoljivo« je ocenjeval mestno razsvetljavo s 414 uličnimi svetilkami, ki so gorele do polnoči.[49] Ljubljani ni manjkalo vodnih virov, vendar je bilo razmeroma malo hiš preskrbljenih z lastnim vodnjakom, četudi bi jih bilo mogoče izkopati poljubno število. Večina vodnjakov je stala na poroznih prodnatih tleh, prepojenih s talno vodo, za najboljšo vodo v Ljubljani pa je veljala tista iz javnega vodnjaka s črpalko na Kongresnem trgu.[50] Mesto je imelo v najjužnejšem delu edino javno kopališče in že nekaj let urejena tudi kopališča za reveže. Večji obrati, ki so se ukvarjali s hlapljivimi rastlinskimi in živalskimi snovmi, so delovali zunaj naselitvenih središč, tako denimo obrat kresilnih gob in dve tovarni sladkorja (cukrarni), od katerih je starejša leta 1834 pogorela. Prav tako je bila na odročnem kraju, v Trnovem, konjedernica, zunaj

[49] Lipič, *Topografija*, str. 113–114.
[50] Lipič, *Topografija*, str. 118–119.

mesta ob Dunajski cesti pa tudi pokopališče pri sv. Krištofu, edini kraj za pokopavanje umrlih,[51] potem ko so konec 18. stoletja, sočasno z njegovo ureditvijo, prenehali pokopavati pri Sv. Petru.[52]

Cerkvenoupravno sta si notranje mesto delili dve župniji – stolna sv. Nikolaja in jožefinska sv. Jakoba, pod katero je spadalo še Karlovško predmestje. Predmestja so spadala v tri župnije: prvotna pražupnija sv. Petra je pokrivala večji del Šentpetrskega predmestja in Poljan, jožefinska župnija Marijinega oznanjenja (frančiškanska) manjši del Šentpetrskega, Kapucinsko predmestje in večji del predmestja Gradišče, prav tako jožefinska župnija sv. Janeza Krstnika v Trnovem pa Krakovo, Trnovo in manjši del Gradišča.[53]

O stanovanjskih hišah je Lipič zapisal, da je njihova lega v splošnem razvidna iz lege posameznih delov mesta. Običajen gradbeni material sta bila sivi apnenec in opeka, lesene hiše ter skodlaste in slamnate strehe pa so bile zelo redke.[54] Kar zadeva način gradnje hiš, je šlo za »staronemški stil, deloma italijanskega ali mešanico obeh«, v predmestjih so bile številne hiše podobne podeželskim, sicer pa je bila opazna razlika med sodobnim in starejšim načinom gradnje. Starejše hiše so stale na desnem bregu Ljubljanice in bile večinoma prostorsko omejene. Večja javna in zasebna poslopja so povečini stala v mestni četrti na levem bregu reke, bila smotrno urejena predvsem po zaslugi nekdanjega, estetskemu blišču naklonjenega plemstva in po nastanku mlajša. Najnovejša stanovanjska poslopja v osrednjih mestnih delih, nastala zaradi številnih uradov, premeščenih v Ljubljano, so na zunaj delovala precej prostorna, vendar so bila razdeljena na manjše enote, da so lahko sprejela več strank. Manj pohvalnih besed je Lipič namenil stanovanjskim in higienskim razmeram.[55]

Stavbni fond kot celoto malo pred tem obravnava franciscejski kataster, za Ljubljano sestavljen leta 1825.[56] V strnjeni narativni obliki ga po posameznih katastrskih občinah prikazujejo katastrski cenilni operati iz zgodnjih tridesetih let. V ožjem mestu, v katastrski občini Ljubljana mesto, so bile hiše zgrajene izključno iz trdega materiala, nadstropne in pokrite z opeko. Kljub temu, da je bila notranja razdelitev »pri velikem delu hiš po novem slogu (*im neuen Style*) udobna in smotrna (*zweckmässig*)«, je pri večini vendarle zelo manjkalo udobnosti. Stopnišča so bila običajno ozka, temačna in zatohla, sobe pa večinoma nizke. Močno so se med seboj razlikovala predmestja. Za Kapucinsko predmestje, ki je imelo od vseh najbolj mestni značaj, je prvi del opisa skoraj identičen kot za mesto: hiše so grajene izključno iz trdega materiala, nadstropne, večinoma v »novem slogu« in na splošno pokrite z opeko. O hlevih in gospodarskih poslopjih – teh cenilni elaborat za mesto sploh ne omenja – izvemo, da so tako kot hiše zgrajeni smotrno, da pa prebivalcem nudijo komajda dovolj prostora za potrebe kmetovanja. Podobno sliko srečamo v predmestju Gradišče, kjer je bilo veliko hiš zgrajenih v »plemenitejšem slogu« (*im edlern Style*), medtem ko sta bili manj imenitni Šentpetrsko in Poljansko predmestje. Hiše v novem slogu so se v obeh pojavljale le tu in tam, čeprav so bile tudi tukaj v veliki večini nadstropne in na splošno pokrite z opeko. Več je bilo lesenih gospodarskih poslopij, ustreznih majhni posesti in potrebam. Za spoznanje slabšo podobo

[51] Lipič, *Topografija*, str. 114–115.

[52] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 19.

[53] Lipič, *Topografija*, str. 111.

[54] Lipič, *Topografija*, str. 115. – Po franciscejskem katastru iz leta 1825 je bilo lesenih stanovanjskih objektov pičlih 1,41 % (vsi v predmestjih), gospodarskih pa dobra petina (22,12 %). Predmestja so skupaj izkazovala 2,18 % lesenih stanovanjskih zgradb, med njimi daleč največ Karlovško (17,17 %), ki je vključevalo tudi kmečko naselje Kurja vas. Približno tolikšen je bil v ožjem mestu delež lesenih med vsemi gospodarskimi objekti (17,95 %). Baš, K stavbnemu in zemljiškemu značaju, str. 82–83.

[55] Lipič, *Topografija*, str. 115–118.

[56] O tem natanko: Golec, K podobi Ljubljane.

so stavbe kot celota kazale v Karlovškem predmestju, zlasti tiste ob Golovcu in Grajskem griču, ki so vključevale tudi primestno vaško naselje Kurja vas. Najslabši stavbni fond pa sta premogli sosednji Krakovsko in Trnovsko predmestje. V obeh so bile hiše zgrajene iz trdega materiala – v Krakovskem izključno in v Trnovskem z redkimi izjemami –, večinoma so bile pritlične in z opečnato kritino; zunaj ožjega Trnovskega predmestja je stalo tudi nekaj lesenih hiš s slamnatimi strehami.[57]

Večino reprezentativnih mestnih hiš in palač so že v 18. stoletju prezidali ali povečali v baročnem slogu. Do danes so ostali skoraj povsem baročni Gosposka ulica, Novi trg, Breg, Mestni trg in Gornji trg, v pretežni meri Ciril-Metodov trg, nekaj lepih baročnih palač pa je mogoče najti tudi na Starem trgu. S tako reprezentančnimi palačami in tako enotno baročno podobo se z Ljubljano v času kongresa leta 1821 nista mogla kosati ne Gorica ne Celovec.[58] Sicer pa se je v kranjski prestolnici od konca 18. stoletja do konca dvajsetih let 19. stoletja le malo gradilo. Gradbena dejavnost je postala živahnejša šele pozneje; v času Franzevih pisem jo je zaznamovala zlasti gradnja nove Kazine na Kongresnem trgu, dvonadstropne palače, kjer se je na družabnih prireditvah shajala vrhnja plast ljubljanske družbe.[59]

V jožefinski dobi so z razpustitvijo več samostanov spremenile namembnost izpraznjene samostanske stavbe, česar se bomo še dotaknili sproti. Od številnih redovnih hiš sta ostali samo dve skupnosti, ki obstajata še danes: frančiškani, ki so se morali iz samostana na sedanjem Vodnikovem trgu preseliti v ukinjeni avguštinski samostan s cerkvijo (današnja frančiškanska na Prešernovem trgu), ter uršulinke s samostanom in cerkvijo ob sedanji Slovenski cesti.[60] Uršulinke so se že od naselitve v Ljubljani v začetku 18. stoletja ukvarjale s šolstvom in so v Franzevi dobi vodile dekliško glavno in industrijsko šolo, tako notranjo (za gojenke) kot zunanjo.[61]

Hišno oštevilčenje, ki ga srečujemo v Franzevem času, je kranjska prestolnica dobila ob preštevilčenju hiš leta 1805. V skladu z novim pravilom, da se oštevilčevanje začne pri najpomembnejši stavbi, v mestih pa pri mestni hiši, so hišne številke tekle po bolj ali manj sklenjeni krožni poti od mestnega magistrata, ki je dobil h. št. 1, čez Mestni, Stari in Novi trg, oštevilčenje se je nato preko Šuštarskega mostu vrnilo čez Ljubljanico, zajelo še drugo stran območja Mestni trg in se končalo pri hiši poleg magistrata z najvišjo h. št. 314. Vsako od sedmih predmestij je imelo lastno hišno oštevilčenje, pri čemer sta bili v Karlovškem predmestju dve naselji in temu ustrezno dve numeraciji: prva v samem predmestju in druga v Kurji vasi onstran Gruberjevega prekopa.[62] Trgi in ulice torej niso poznali lastnega oštevilčenja, so pa bili opremljeni z uličnimi napisi v nemščini. Večino teh bi v tridesetih letih zaradi dotrajanosti morali obnoviti, a so z njihovo obnovo zavlačevali v zgodnja štirideseta leta. V tem času so nekatera uradna imena tudi spremenili, česar pa ljudje niso vedno sprejeli.[63] H. Costa je leta 1848 zapisal, da bi bilo zaželeno obdržati stara poimenovanja, npr. Kapucinska ulica (*Capuziner=Gasse*) za Gledališko (*Theater=Gasse*) ali *Narrensteig* za (slovensko) *Reber*, ker se na ta imena neredko vežejo zgodovinski spomini.[64]

V nadaljevanju se bomo po Ljubljani sprehodili s pomočjo Costovega »vodnika«, opisa njegovega

[57] Golec, K podobi Ljubljane, str. 49–51.

[58] Kemperl, Arhitekturna podoba Ljubljane, str. 58.

[59] Žontar, Ljubljana v 18. in prvi polovici 19. stoletja, str. 173. Natančneje o tem: Valenčič, Oblikovanje Ljubljane, str. 144–151.

[60] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 17–18; *Schematismus des Laibacher Gouvernements*, str. 149.

[61] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 17–18 in 26; *Schematismus des Laibacher Gouvernements*, str. 164.

[62] Golec, K podobi Ljubljane, str. 51.

[63] Valenčič, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*, str. 33–40.

[64] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 9.

sprehoda z mladim tujcem, slikarjem Augustom Schramom iz Breslaua (današnjega Wroclawa), spomladi 1844, slaba štiri leta po smrti Franca Franza.[65] Ustavili se bomo le na nekaterih točkah ter posebej pri pomembnejših ustanovah.

Costa in Schram sta začela pri Ljubljanskem gradu, ki je po koncu francoskega medvladja – med katerim je kljub nekaj poškodbam za razliko od gradu nad štajerskim Gradcem obstal – postal kaznilnica za Kranjsko in Koroško, utrdbe na Grajskem hribu pa so se vse bolj spreminjale v ruševine. Po Costovih besedah je Grajski hrib obiskal vsak popotnik, ki se je v Ljubljani zadrževal vsaj nekaj ur ter je želel spoznati lego mesta in okolice. Hkrati je Costa obžaloval, da tja gor ne vodi boljša pot,[66] kar potrjuje, da takrat – že zaradi namembnosti – grad ni bil posebej priljubljeno sprehajališče Ljubljančanov.

Če bi hoteli obiskati najpomembnejše institucije in nosilce javnih služb, bi sprehod po Ljubljani začeli drugje, na levem bregu Ljubljanice, na tedaj še skoraj novem Kongresnem trgu, ki je dobil ime po ljubljanskem kongresu 1821 in kmalu postal eden od okrasov mesta.[67] Na njegovem jugozahodnem robu, že na začetku Gosposke ulice, je stal še en grad, manjši od onega na Grajskem hribu in za razliko od njega, nemško imenovanega *Schloß*, označen kot *Burg*,[68] kakor so ga tedaj najverjetneje še vedno imenovali tudi v slovenščini, tako kot v 18. stoletju (Purg, Purka).[69] Stal je na mestu današnje stavbe univerze, bil rezidenca monarhov, kadar so se mudili v Ljubljani, dolgo sedež leta 1749 ukinjenega vicedomskega urada (od tod alternativno slovensko ime Fištamija), od leta 1791 pa stanovanje vsakokratnega »šefa dežele« (*Landeschef*).[70] To je bil v času nastajanja pisem Franca Franza baron Jožef Kamilo Schmidburg, dolgoletni guverner ljubljanskega oziroma ilirskega gubernija (1822–1840), ki je med drugim s simpatijami spremljal slovensko kulturno ustvarjanje, zaradi česar mu je bil posvečen prvi zvezek *Kranjske Čbelice* (1830).[71]

Guvernerja Schmidburga je pot vsak delovni dan vodila po Gosposki ulici do jugozahodnega roba Novega trga, kjer je imel uradne prostore. Tesna povezanost državne oblasti s kranjsko deželno samoupravo oziroma podrejenost slednje najvišjemu državnemu uradniku v deželi se je več kot nazorno odražala v dejstvu, da je bil v deželni hiši ali lontovžu (*Landhaus*) na Novem trgu (h. št. 201, danes palača SAZU) tako sedež gubernija kakor stanovskega poverjeniškega urada na čelu deželnih stanov (ob njiju pa še deželnega kameralnega in vojaškega plačilnega urada). Vsakokratni guverner je namreč hkrati opravljal funkcijo predsednika poverjeniškega urada kranjskih deželnih stanov.[72] Od ponovne vzpostavitve leta 1818, devet let po ukinitvi v dobi Ilirskih provinc, so bili deželni stanovi enako kot prej štirje – prelati, gospodje, vitezi in deželnoknežja mesta –, vendar niso imeli več nobene pomembne pristojnosti; celo vladarjeve zahteve po davkih so lahko samo še sprejemali v vednost.[73]

[65] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 2.

[66] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 2–3 in 6.

[67] Valenčič, Oblikovanje Ljubljane, str. 144.

[68] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 20.

[69] Golec, Slovenska toponimika, str. 344.

[70] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 20–21. – O poimenovanju Fištamija gl. Golec, Slovenska toponimika, str. 326 in 344.

[71] Andrejka, Vrhovni predstavniki, str. 105 in 109. Prim. Melik, Ljubljana v Lipičevem času, str. 528. Guverner Schmidburg je po šematizmu ljubljanskega gubernija prebival na naslovu: »in der Burg 212« (*Schematismus des Laibacher Gouvernements*, str. 31).

[72] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 21; *Schematismus des Laibacher Gouvernements*, str. 31, 79 in 109.

[73] Žontar, *Struktura uprave*, str. 224–227; Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 21.

Henrik Ferstler: Šentjakobski most, 1838
(hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št. G-2510, foto: Tomaž Lauko).

Breg s Šentjakobskim mostom, ok. 1830 (hrani Mestni muzej, inv. št. 1054).

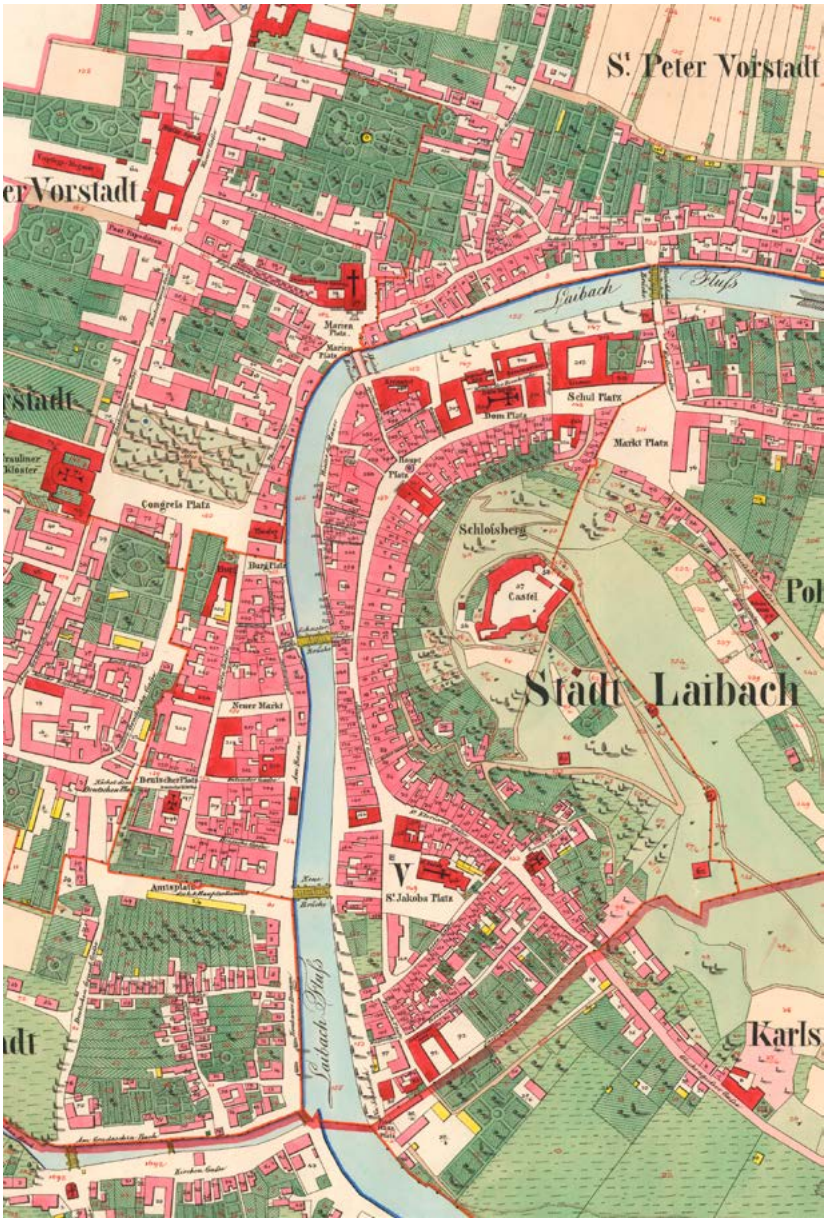
Območje Novega trga in Gosposke ulice tja do Zoisove hiše na Bregu je nudilo streho več državnim uradom,[74] zato bi ga lahko imenovali kar »ljubljanska upravno-politična četrt«. Končevala se je z rečnim pristaniščem na Bregu (z glavnim carinskim uradom), tj. v prometno najživahnejšem delu Ljubljane,[75] če izvzamemo glavno cesto med Dunajem in Trstom, ki je tekla mimo mesta, po zahodnem obrobju Kapucinskega predmestja in Gradišča. V zvezi z Ljubljanico, ki jo bomo prešli čez t. i. Novi most (Šentjakobski) na Bregu, je Costa zapisal, da je Ljubljana sicer izgubila prej tako priljubljene vožnje po reki, ki naglo teče po (tedaj še) globoki strugi, veliko lepša pa sta postala njena bregova; hiše so dobile prijaznejši videz, le na redkih je še videti umazanijo in nečistočo.[76]

Medtem ko je bila najvišja politična oblast koncentrirana na Novem trgu, je na drugi strani Ljubljanice, v Stiškem dvorcu na Starem trgu (h. št. 151), domovalo najvišje pravosodno oblastvo z dolgim sestavljenim uradnim nazivom C.-kr. mestna in deželna pravda, kazensko, merkantilno in menično sodišče; nedaleč stran pa je bil v Hrenovi ulici na Žabjaku preiskovalni zapor (h. št. 80 in 82).[77] Stiški dvorec, sedež »ljubljanske sodne četrti«, je stal ob edinem prostornejšem trgu starega mesta, ki je nastal pozno, šele po požaru in nato porušenju jezuitskega kolegija konec 18. stoletja, od katerega je ostala samo cerkev sv. Jakoba. Med cerkvijo in Stiškim dvorcem je od jožefinske dobe stala stavba redute v domeni deželnih stanov, finančno tesno povezana z gledališčem onstran Ljubljanice, ki so ga stanovi med drugim vzdrževali iz njenih prihodkov, kot piše Costa. V Franzevem času so v reduti ob pustu potekali plesi v maskah, živ pa je bil tudi še spomin na prostozidarsko ložo med francosko zasedbo.[78]

Edina prava, sicer ozka cesta skozi stari del mesta je popotnika preko Starega trga in mimo Tranče pripeljala do Mestnega trga ali Placa, na katerem sta dominirala mestni magistrat, na novo pozidan dobrih sto let prej, in Robbov vodnjak, tedaj šele osemdesetletnik, po Costi najlepši kiparski javni spomenik v Ljubljani.[79] Magistrat, ki ga Costa imenuje »samo« rotovž (*Rathaus*), je bil sedež mestne politične, ne pa več tudi sodne oblasti, t. i. mestne pravde, ki so jo združili z že omenjeno deželno pravdo. Po restavraciji avstrijske oblasti so mestni magistrat na območju nekdanjih Ilirskih provinc imela samo še glavna mesta pokrajin (v Ljubljani, Gorici in Trstu), na Štajerskem pa tudi druga mesta in mnogi trgi. Ljubljanski politično-ekonomski magistrat, kot se je uradno imenoval, ni bil voljen, ampak postavljen organ, ki ga je vodil župan z dvema magistratnima svetnikoma.[80] Obravnavano dobo je močno zaznamoval dolgoletni agilni župan, domačin Janez Nepomuk Hradecky, na čelu mesta od leta 1820 do smrti 1846. Med drugim je z razumevanjem in simpatijo gledal na prizadevanja slovenskih preporoditeljev.[81]

Tako kot je Hradecky četrt stoletja »gospodaril« na magistratu, baron Schmidburg pa nekaj krajšo dobo kot guverner v lontovžu, je 35 let, od leta 1824 do smrti 1859, kot »cerkveni gospod« Ljubljano obvladoval škof Anton Alojzij Wolf. Ta rojeni Idrijčan si je trajno mesto v slovenski kulturi zagotovil kot mecen in organizator.[82] Na drugi strani mu ni uspelo ljubljanski škofiji povrniti naslova

[74] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 25.
[75] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 23–24.
[76] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 13.
[77] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 23; *Schematismus des Laibacher Gouvernements*, str. 91–97.
[78] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 33.
[79] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 13 in 20.
[80] Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 162; Žontar, Ljubljana in uprava, str. 549; *Schematismus des Laibacher Gouvernements*, str. 44–45.
[81] Kidrič, »Hradecky, Janez Nepomuk« (geslo v SBL).
[82] Dolinar, »Wolf, Anton Alojzij« (geslo v SBL).

Središče Ljubljane na franciscejskem katastru, ok. 1840.

nadškofije in metropolije, ampak le naziv knezoškof za njene škofe, se je pa ozemlje škofije v začetku tridesetih let dokončno izenačilo z obsegom Kranjske.[83] Ljubljanska »škofijska četrt«, kjer je Wolf stoloval, se je tako rekoč stikala z »magistratno četrtjo« ter obsegala večji del območja med Mestnim in Šolskim trgom, tedaj imenovanega Stolni trg (*Dom-Platz*). Na njegovi severni strani so si tako kot danes sledili škofijska palača, stolnica sv. Nikolaja in stolno župnišče, nasproti hiše stolnih kanonikov, zadaj na prostoru med stolnico in Ljubljanico pa je stalo bogoslovno semenišče.[84]

Od semenišča, kjer so se v tem času porajali zametki slovenske narodne vzgoje,[85] je bilo samo nekaj korakov do začetka »ljubljanske šolske četrti«, ki jo je utelešal Šolski trg (*Schul-Platz*). »Šolska stavba«, v kateri so, kot pravi Costa, domovale »vse šole od teologije navzdol do normalke«,[86] je v slovenski (kulturni) zgodovini znana pod imenom Licej. Leta 1786 v licejsko stavbo prezidani frančiškanski samostan (danes tržnica na Vodnikovem trgu) je poleg normalke nudil streho šestletni latinski gimnaziji in liceju s tremi študijskimi stolicami: filozofskemu, medikokirurškemu in teološkemu študiju.[87] Kot enega od neobveznih predmetov so na liceju od leta 1817 poučevali tudi slovensko filologijo, sprva imenovano slovanska, in sicer od začetka, vso Franzevo dobo in še čez slovničar Franc Metelko.[88] Ta v Franzevih pismih ni našel omembe, medtem ko je licejski knjižničar Matija Čop kronistovo pozornost pritegnil vsaj s svojo nesrečno smrtjo (35/126). Vsekakor je treba povedati, da je leta 1831 v pritličju liceja prve razstavne prostore dobil novoustanovljeni, sicer že deset let prej (1821) zasnovani kranjski deželni muzej, ustanova kranjskih deželnih stanov, leta 1839 pa se mu je pridružilo še muzejsko društvo.[89]

Preden se prek Špitalskega mostu podamo na levi breg Ljubljanice, nazaj proti izhodišču na Kongresnem trgu, tik pred mostom ne gre prezreti Kresije, ene redkih stavb Franzevega časa, katere ime je živo še danes, čeprav jo je po potresu nadomestila naslednica. Tako so začeli imenovati poslopje meščanskega špitala v tedaj še vijugavi Špitalski ulici (današnji Stritarjevi), potem ko se je leta 1816 vanj preselil okrožni urad za Gorenjsko ali kresija (nemško *Kreisamt*), po katerem je dobila ime.[90]

Veduto Marijinega trga (današnjega Prešernovega) na drugi strani Ljubljanice, na stičišču Šentpetrskega in Kapucinskega predmestja, je tako kot danes obvladovalo pročelje že omenjene frančiškanske, prej avguštinske cerkve. Poleg poti, ki je čez Špitalski most vodila v mesto, so se tu stikale še tri poti. Ena je šla proti vzhodu k Sv. Petru, kjer se je v terezijanski dobi oblikovala »ljubljanska vojaška četrt« s t. i. Šentpetrsko vojašnico.[91] Odkar Ljubljančani niso več hodili za pogrebi k Sv. Petru, ampak k Sv. Krištofu, se tu, če so šli čez Špitalski most in Marijin trg, niso več obrnili na desno, ampak na levo, šli do Dunajske ceste (današnje Slovenske) in po tej navzgor proti Bežigradu. Na minljivost življenja sta jih na tej poti opozarjala dva špitala, oba v ukinjenih samostanih[92] – na levi strani ceste

[83] Dolinar, »Wolf, Anton Alojzij« (geslo v SBL); Kralj, Versko in cerkveno življenje, str. 179.

[84] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 22.

[85] Kralj, Versko in cerkveno življenje, str. 177.

[86] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 22.

[87] *Schematismus des Laibacher Gouvernements*, str. 155–157, 159–160 in 162. O organiziranosti liceja in gimnazije gl. Ciperle, *Podoba velikega učilišča*, str. 163–238.

[88] Ciperle, *Podoba velikega učilišča*, str. 173–174, 226–229; Kolarič, »Metelko, Franc Serafin« (geslo v SBL).

[89] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 29–30. – O tem natančno: Kotar, Od ustanovitve, str. 23–51.

[90] *Schematismus des Laibacher Gouvernements*, str. 40–41; Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 25; Kopriva, *Ljubljana skozi čas*, str. 51–52.

[91] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 23. – Vojaški sferi je v pričujoči monografiji posvečeno posebno poglavje Mihe Šimca.

[92] V pričujoči monografiji je zdravstvenim razmeram in bolnišnicam posvečeno posebno poglavje Katarine Keber.

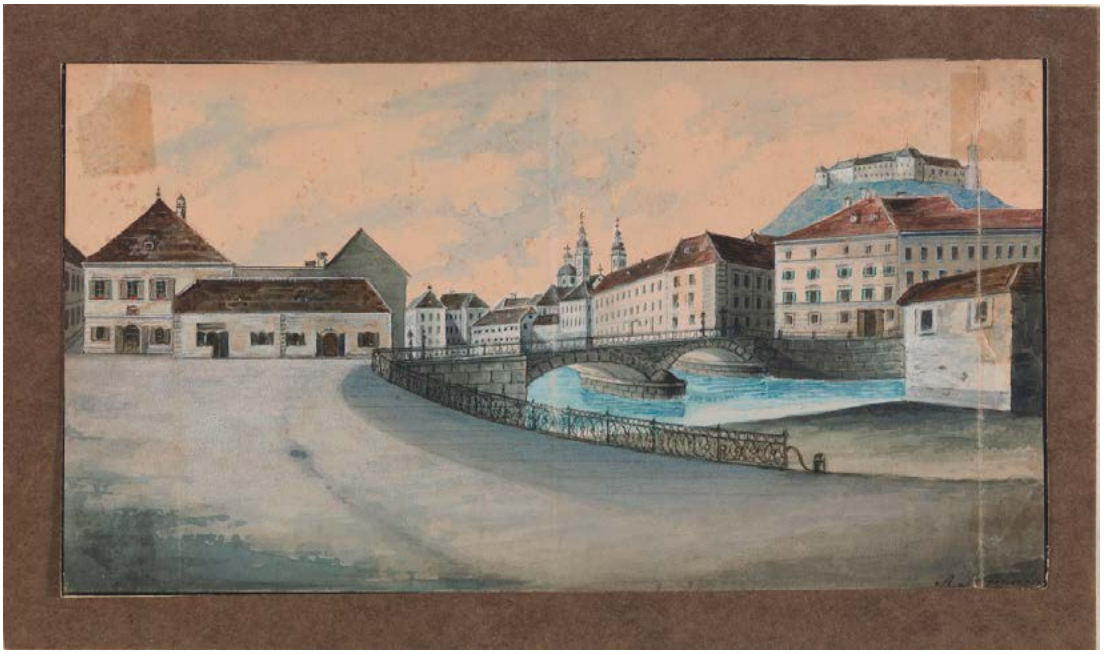

Franz pl. Kurz zum Thurn und Goldenstein: Ljubljanski licej, ok. 1840
(hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št. R-486, foto: Tomaž Lauko).

vojaški špital v nekdanjem samostanu klaris,[93] malo naprej na desni strani, na Ajdovščini, pa civilni špital s pridruženimi ustanovami, nastanjen v nekdanjem samostanu bosonogih avguštincev.[94]

Veliko bolj priljubljen cilj od vojašnice, špitalov in pokopališča je bil južno od Marijinega trga – Kongresni trg, do katerega je z Marijinega trga vodila Gledališka ulica (*Theater-Gasse*), prvotno Kapucinska (danes Wolfova in del Kongresnega trga), imenovana po stanovskem gledališču na mestu današnje Filharmonije.[95] Gledališče iz leta 1765, v pismih Franca Franza ena najpogosteje omenjenih ljubljanskih lokacij, je prvotno res stalo ob tej ulici, ko namreč še ni bilo Kongresnega trga, nastalega šele v letih po ljubljanskem kongresu 1821. Malo pred kongresom se je dvignila kvaliteta ljubljanskega gledališkega življenja, še posebej pa nato sredi tridesetih let, kot pravi Costa, ki gledališče navaja kot prvega med »ljubljanskimi kraji zabave« (*Vergnügungsorten Laibach´s*) in v tesni navezavi z njim že omenjeno reduto.[96] Za glavni kraj te vrste, namenjen eliti prebivalstva (*Hauptvergnügungsort der Elite der Bevölkerung Laibach´s*), pa je štel Kazino, stavbo na drugem, severozahodnem koncu

[93] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 23; Kopriva, *Ljubljana skozi čas*, str. 154.
[94] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 27; Kopriva, *Ljubljana skozi čas*, str. 158.
[95] Valenčič, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*, str. 34.
[96] Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 32–33. Gledališču je v pričujoči monografiji posvečeno posebno poglavje Tanje Žigon in Toneta Smoleja.

Anton Jurmann: Marijin trg z mostom nadvojvode Franca Karla (naslednikom Špitalskega mostu), ok. 1850 (hrani Narodni muzej Slovenije, inv. št. G-1405, foto: Tomaž Lauko).

Kongresnega trga, ki je odprla vrata na prelomu v leto 1838. Franz o njej govori kot o novi Kazini (npr. 37/255 in 37/284), za razliko od stare. Ta je po obnovitvi kazinskega društva delovala v najetih prostorih v Gosposki ulici (h. št. 214), prejšnje, leta 1833 razpuščeno kazinsko društvo pa je domovalo na Mestnem trgu (h. št. 5).[97]

Osrednji del Kongresnega trga, leta 1822 zasajeni drevored Zvezda (*Sternallee*), je Costa upravičeno označil kot »resnični okras mesta« (*in der That eine Zierde der Stadt*), ki je tako rekoč v njegovem središču, skoraj v štirikotniku med uršulinsko cerkvijo in gledališčem, (spodnjim) gradom (*Burg*) in stavbo Kazine. Imenoval ga je tudi punčica očesa (*Augapfel*) Ljubljančanov, ki je starim in mladim močno prirasla k srcu; če bi jim jo kdo hotel vzeti, bi to pomenilo napad na njihovo javno življenje.[98]

Naj bo sprehoda po Ljubljani Franca Franza dovolj. Pomudili smo se samo pri izbranih pomembnih točkah kranjske prestolnice, ne da bi omenili sleherno, ki jo lahko najdemo v njegovih pismih baronu Erbergu. Ob strani smo pustili dvorce in priljubljene cilje v neposredni okolici mesta, začenši s parkom Tivoli, ter večino javnih spomenikov, o katerih je Costa povedal, da je Ljubljana z njimi revna (*arm*).[99]

Končno še omenimo, da se je za glavno mesto Kranjske ravno v času Franca Franza utrjevala današnja slovenska oblika imena Ljubljana. Kot je v uvodu v predstavitev mesta zapisal Costa, je Franc Metelko njegovo ljudsko ime Iblana (*im Munde des Volkes*) etimologiziral v svoji slovnici leta 1825.[100]

97 Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 32–33.
98 Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 37–38.
99 Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 9.
100 Costa, *Reiseerinnerungen*, str. 8.

NAMESTO SKLEPA

Ljubljana, po kateri je hodil kronist Franc Franz in v pismih Erbergu zapustil poročila o njenem utripu, je bila torej v njegovem času na eni strani tradicionalno mesto srednjeveškega izvora s stabilnimi institucijami in z »dolgotrajnimi« nosilci vodilnih javnih položajev (knezoškof Wolf, guverner Schmidburg, župan Hradecky), na drugi strani pa je vse bolj prihajala do izraza modernizacija, ki je v mesto vedno hitreje vstopala zlasti po zgraditvi železnice, česar Franz ni več doživel.

S temi besedami bi njegov čas in prostor strnjeno označil zgodovinar. Umetnostni zgodovinar ali urbanist bi imel nekoliko drugačen pogled, v katerem bi bila v ospredju pozni barok in bidermajer, literarni zgodovinar pa bi v pisma ujeti čas Franca Franza prav gotovo razmejil z dvema Prešernovima življenjskima mejnikoma: malo zatem, ko je ljubljanski kronist začel svojo korespondenco, je največji slovenski pesnik v trnovski cerkvi prvič ugledal Primičevo Julijo, v letu Franzevega odhoda v večnost pa je v Prešernovi prisotnosti omahnil v smrt Andrej Smole. Toda svet Franca Franza ni bil isti kot Prešernov, s katerim si je delil prostor in čas, prav tako ni bil svet slikarstva, kiparstva in stavbarstva. Prešernovega kroga se je kronist, kot smo že omenili, samo bežno dotaknil z omembo Prešernove pesmi na zastavi, ki jo je ljubljansko strelsko društvo darovalo domačemu 17. pehotnemu polku (35/196), z opisom utopitve »bibliotekarja, prej profesorja« Matije Čopa (35/126), pri čemer je pokojnemu namenil samo priimek brez osebnega imena, in še skromneje, ko je zgolj ošvrknil pogreb »Poljaka Korytka« (39/022). Povedano potrjuje, da so v »mali« Ljubljani predmarčne dobe tudi v višjih in intelektualnih krogih, ki so bili glavni predmet kronistovega poročanja, obstajali različni, pogosto vzporedni svetovi.

Financiranje

Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J7-2604 (Latinske in nemške kronike na Slovenskem) in raziskovalnega programa P6-0052 (Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti), ki ju iz javnega proračuna sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko
AS 730, Gospostvo Dol

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Andrejka, Rudolf: Vrhovni predstavniki državne uprave na Kranjskem od 1747 do 1941. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 24, 1943, str. 103–111.

Baš, Angelos: K stavbnemu in zemljiškemu značaju Ljubljane v franciscejskem katastru. *Slovenski etnograf* 5, 1952, str. 76–100.

Baum, Wilhelm: *Klagenfurt. Geschichte einer Stadt am Schnittpunkt dreier Kulturen*. Klagenfurt, Wien: Kitab Verlag, 2002.

Buntak, Franjo: Povijest Zagreba. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1996.

Ciperle, Jože: Ljubljansko šolstvo 1774–1884. *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Gradivo s posvetovanja o zgodovini Ljubljane 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani* (ur. Ferdo Gestrin z uredniškim odborom). Ljubljana: »Kronika«, časopis za slovensko krajevno zgodovino in Zgodovinsko društvo Ljubljana, 1984, str. 189–198.

Ciperle, Jože: *Podoba velikega učilišča ljubljanskega. Licej v Ljubljani 1800–1848*. Ljubljana: Slovenska matica, 2001.

Costa, Heinrich: *Reiseerinnerungen aus Krain*. Laibach, 1848.

Dolinar, France M.: Jožefinizem in janzenizem. *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (ur. Metod Benedik). Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 153–171.

Golec, Boris: K podobi Ljubljane po kongresu leta 1821. Stavbe in njihovi lastniki v franciscejskem katastru. *Kronika* 69, 2021, št. 1, str. 43–88.

Golec, Boris: Slovenska toponimika Ljubljane do prvega tiskanega popisa toponimov iz leta 1787. *Kronika* 70, 2022, št. 2, str. 307–362.

Haupt-Ausweis über *die Einteilung des Laibacher Gouvernements in Provinzen, Kreise, Sektionen, Bezirksobrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser und Seelenzahl in Jahre 1817.* [Laibach, 1817].

Kemperl, Metoda: Arhitekturna podoba Ljubljane in nastanitvene možnosti v času kongresa. *Kongres po kongresu. Ob 200-letnici ljubljanskega kongresa* (ur. Gregor Antoličič). Ljubljana: Slovenska matica; ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2022 (Odstiranja; 7), str. 35–60.

Kongres po kongresu. Ob 200-letnici ljubljanskega kongresa (ur. Gregor Antoličič). Ljubljana: Slovenska matica; ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2022 (Odstiranja; 7).

Kopriva, Silvester: *Ljubljana skozi čas. Ob latinskih in slovenskih napisih in zapisih*. Ljubljana: Borec, 1989.

Kotar, Jernej: Od ustanovitve Kranjskega deželnega muzeja v Ljubljani do odhoda kustosa Henrika Freyerja (1821–1852). *Narodni muzej Slovenije: 200 let* (ur. Tomaž Lazar et al.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2021, str. 23–63.

Krajevni leksikon Slovencev v Italiji. Druga knjiga: Goriška pokrajina (ur. Aldo Rupel). Trst: Založba Devin, 1995.

Krajevni leksikon Slovencev v Italiji. Prva knjiga: Tržaška pokrajina (ur. Miloš Bufon in Aleksej Kalc). Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1990.

Kralj, Franc: Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda (zgodovinski oris). *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (ur. Metod Benedik). Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 173–194.

Lipič, Fran Viljem: *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.

Lippich, Fr.[anz] Wilhelm: *Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach, im Bezug auf Natur- u. Heilkunde, Medizinalordnung u. Biostatik*. Laibach, 1834.

Mal, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejša doba*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1928–1939.

Melik, Vasilij: Družba na Slovenskem v predmarčni dobi. *Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 26. do 28. junija 1980* (ur. Boris Paternu et al.). Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja, Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, PZE za slovanske jezike in književnosti, 1981, str. 513–523.

Melik, Vasilij: Ljubljana v Lipičevem času. V: Lipič, Fran Viljem: *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta*

Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003, str. 525–528.

Polec, Janko: *Kraljestvo Ilirija. Prispevek k zgodovini razvoja javnega prava v slovenskih deželah. 1. del. (Z eno karto.)*. Ljubljana: Založba Zvezne tiskarne in knjigarne, 1925 (Splošna knjižnica št. VI).

Povijest Rijeke (ur. Danilo Klen). Rijeka: Skupština općine; Izdavački centar Rijeka, 1988.

Schematismus des Laibacher Gouvernements im Königreiche Illyrien für das Jahr 1835. Laibach, [1835].

Slovenski zgodovinski atlas (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.

The Max Weber Dictionary. Key Words and Central Concepts (ur. Richard Swedberg in Ola Agevall). Stanford: Stanford University Press, 2016.

Trojedna kraljevina. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024 (https://enciklopedija.hr/clanak/trojedna-kraljevina).

Valenčič, Vlado: Oblikovanje Ljubljane v prvi polovici XIX. stoletja. *Kronika* 14, 1966, št. 3, str. 141–152.

Valenčič, Vlado: *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Partizanska knjiga, 1989 (Gradiva in razprave 9).

Wiesflecker, Peter: Bevölkerungsentwicklung. *Geschichte der Stadt Graz. Band I. Lebensraum – Stadt – Verwaltung* (ur. Walter Brunner). Graz: Stadt, Eigenverlag, 2003, str. 311–334.

Zagreb. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024 (https://www.enciklopedija.hr/clanak/66685).

Žontar, Jože: Ljubljana in uprava Kraljestva Ilirije. V: Lipič, Fran Viljem: *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003, str. 545–550.

Žontar, Jože: Ljubljana v 18. in prvi polovici 19. stoletja. *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Gradivo s posvetovanja o zgodovini Ljubljane 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani* (ur. Ferdo Gestrin z uredniškim odborom). Ljubljana: »Kronika«, časopis za slovensko krajevno zgodovino in Zgodovinsko društvo Ljubljana, 1984, str. 157–176.

Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

SPLETNE STRANI

Dolinar, France M.: »Wolf, Anton Alojzij« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi844842/)

Kidrič, France: »Hradecky, Janez Nepomuk« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi237908/)

Kolarič, Rudolf: »Metelko, Franc Serafin« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi363425/)

LJUBLJANA IN THE TIME OF THE CHRONICLER FRANZ FRANZ. A DEMOGRAPHIC, TOPOGRAPHIC, AND INSTITUTIONAL VIEW OF THE "ILLYRIAN CAPITAL"

In the period, during in which the retired Captain Franz Franz compiled his chronicle reports (1832–1840), his contemporaries could thoroughly inform themselves about Ljubljana by reading *Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach* (The Topography of the Imperial Royal Provincial Capital of Ljubljana), written by Dr. Franz Wilhelm Lippich in 1834. The second fundamental source for the discussion about Ljubljana in the 1830s and early 1840s is a slightly more recent but more

exhaustive and revealing description of Ljubljana, provided by Heinrich Costa in his *Reiseerinnerungen aus Krain* (Travel Memories from Carniola) from 1848. The presentation of the capital of the Duchy of Carniola in Franz's time is further underscored by (new) statistical and descriptive data obtained from the then both printed and unprinted official sources.

In the said period, Ljubljana–or Laibach in German–was, albeit informally and for the only time in its history, the seat of a kingdom, even if merely a nominal one. The Kingdom of Illyria (1816–1849), named after the Napoleonic Illyrian Provinces (1809–1913) and constituting one of the six kingdoms in the Austrian Empire, never developed into a unified administrative political entity. Rather, its territory was governed by two relatively independent gubernia seated in Ljubljana and Trieste, respectively, which were directly subordinate to Vienna. As a result, the city played a less important political administrative role than during the four-year period of French occupation, when Ljubljana was the capital of the Illyrian Provinces (an integral part of the Napoleon's French Empire), exerting its rule over the largest territory in its history. An incomparably greater contribution to Ljubljana's recognition was made by the Congress of the Holy Alliance in 1821, when it remained at the centre of Europe's attention for months as the "informal capital of (continental) Europe".

From the European perspective, Ljubljana was a minor regional centre. The population census of 1830 counted altogether 12,141 inhabitants in the city and its seven suburbs. Compared to the time of French occupation, Ljubljana stagnated in the field of education, having abandoned the third-level education and returning to the gymnasium and lyceum. The restoration of Austrian rule also led to the reestablishment of the Carniolan provincial estates (1818) as the body of provincial self-administration, albeit with severely truncated competences. In the church-administrative area, too, Ljubljana failed to reclaim the role it had briefly played as the seat of archdiocese and metropolis, being demoted to the rank of a diocesan seat. The progress of the Carniolan and informal "Illyrian" capital could therefore be primarily observed in its economic activities.

In Franz's time and the nineteenth century in general, Ljubljana was overshadowed, especially by the rapidly growing Trieste, the Habsburg Monarchy's main outlet to the sea, and partly also by Graz. When further compared to other neighbouring regional centres, such as Gorizia, Klagenfurt, Zagreb, and Rijeka, it becomes clear that the "Illyrian capital" was, in fact, in no regard a leader during the 1830s and early 1840s. What it did, however, is grow into a more beautiful, organized, modernized, and especially more widely recognized city than it was at the beginning of the nineteenth century and all preceding centuries.

The second part of the article walks the reader through Ljubljana, starting from Kongresni trg (Congress Square)–in a way the new centre of the city, named after the Ljubljana Congress (1821)–through the "political", "judicial", "magistrate", "diocesan", and "school" quarters, and then back to Kongresni trg. The author stops at selected locations, that is, important institutions which also found their way into Franz's correspondence, most notably at the theatre and the Kazina building as the main gathering places of the city's elite.